

Z empirických výzkumů

Metodické pojetí výzkumu

„Třídní a sociální struktura obyvatelstva
ČSSR v roce 1984“ a zkušenosti z etapy
sběru dat

MICHAL ILLNER
JIRÍ LINHART
MILAN TUČEK
ALENA VODÁKOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Analýza třídní a sociální struktury naší společnosti patří v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV k tradičním a nosným programům vědeckovýzkumné práce. Poměrně rozsáhlé šetření sociální struktury a způsobu života bylo realizováno již v roce 1978 za spolupráce ÚFS ČSAV a Federálního statistického úřadu. Na něj navazuje nové šetření v roce 1984, které usiluje o zmapování procesů prohlubování socialistického charakteru naší společnosti i nových momentů její struktury, odvozených především z realizace zásad *Souboru opatření*, z intenzifikace národního hospodářství a zvyšování efektivity ve všech oblastech společenského života.

Výzkum *Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984* (TSS-84) postihuje nejen základní stránky sociálně třídní diferenciaci, ale poskytuje i podrobnější obraz socioprofesionální, vzdělanostní a demografické struktury obyvatelstva a podstatných momentů životního způsobu (zapojení do politického a společenského života, životní úroveň, bydlení, struktury mimopracovní doby a volného času). Značná pozornost je věnována i geograficky determinovaným podmínkám života a migraci, zejména jejich roli při utváření třídní a sociální struktury společnosti.

Šetření zahrnuje celkem 25 000 osob starších 15 let, které byly vybrány převážně ze souboru *Mikrocensu 1981*. Přináší však některé základní informace o daleko širším souboru osob, do něhož patří členové bytových domácností a příbuzní vybraných jedinců. Navíc sleduje i některé ekonomické a sociální charakteristiky zaměstnavatelských organizací vybraných osob a lokalit, v nichž probíhalo šetření.

Tematická kompozice výzkumu

Ve výzkumu TSS-84 je hlavní pozornost věnována *postižení základních dimenzí třídně sociální struktury* naší společnosti. Teoretickým východiskem je marxisticko-leninské pojetí třídy a vedoucí úlohy dělnické třídy.

V tomto pojetí jsou třídy základními články sociální struktury, přičemž vystupují ve dvou navzájem propojených kontextech: Na jedné straně jsou vymezeny jako velké skupiny lidí, které se liší svým postavením v historicky určeném systému společenské výroby, vztahy k výrobním prostředkům, rolí ve společenské organizaci práce a způsobem nabývání společenského bohatství. Jsou tedy základním zprostředkujícím článkem mezi výrobním způsobem, společensko-ekonomickou formací a jednotlivcem. Na druhé straně představují rozhodující subjekty sociálních zápasů a své doby, přetvářející možnosti společenského vývoje v konkrétní historickou skutečnost. Třídy nejsou homogenními sociálními entitami, ale jsou vnitřně složitě strukturovány, a to jak v dimenzi objektivních sociálních charakteristik (profesionálního složení a vzdělanostní úrovně, ekonomického a kulturního standardu), tak v dimenzi politické

aktivity a vyzrálosti společenského vědomí. Znalost posledně jmenovaného strukturujícího aspektu je rozhodující pro postižení úrovně socialistického uvědomění, stupně identifikace dělnické třídy s novou společenskou rolí celospolečenského vlastníka i osvojení si nové aktivní životní pozice ve vztahu ke společnosti a k její dynamice.

Klíčový pojem *dělnická třída* je operacionalizován pomocí těchto hlavních komponentů: vlastnického sektoru, obsahu a charakteru práce, podílu na řízení a účasti ve výrobě. Použité indikátory však umožňují rekonstruovat třídně sociální strukturu společnosti jak podle metodiky šetření TSS-78 [Metodika 1979], tak podle běžných statistických pojetí, používaných ve sčítání lidu a mikrocensech (a to jak průřezově, tak z hlediska intragenerační a intergenerační mobility po linii otce i matky).

Podrobné sledování údajů o sociálním postavení členů širší i užší rodiny respondenta umožňuje zároveň *přejít od analýzy sociálního postavení jednotlivce ke studiu sociálního charakteru celých rodin* a vzájemného vztahu postavení jednotlivce a rodiny. Přitom výzkum nabízí možnosti explikace reálných vazeb jednotlivce na rodinné zázemí i tím, že zjišťuje nejen genezi sociálního charakteru rodiny, ale i změny v bydlení a významné události v rodinném životě vůbec.

Dynamický přístup ke komplexně sledované problematice sociálního postavení se projevuje též v důrazu, který je kladen na *postižení celé existenční dráhy šetřené osoby*. Není chápána pouze jako více či méně přerušovaný sled zaměstnání, ale i jako kontinuum všech životních situací, které jsou pro sociální postavení jedince, ale i pro jeho způsob života rozhodující. Toto kontinuum je tvořeno jednak změnami způsobu zaměstnání (stálý pracovní poměr, stáž, dlouhodobá brigáda apod.), jednak formami dočasného či trvalého přerušování zaměstnání (mateřská dovolená, péče o domácnost, studium, důchod apod.). Částečně jsou zachyceny i změny v příjmové situaci jedince (rozpětí mezi prvním a současným platem a trvání současného platu).

Podchycení životní dráhy v uvedené podobě umožní konstruovat současné sociální postavení jako výslednici celoživotního vývoje jednotlivce a vyloučí tak prvek náhodného zkreslení, například krátkodobými nevýznamnými pracovními stážemi. Kromě toho ovšem zpřesní a *prohloubí popis intrageneračních mobilizačních změn a pomůže tak odhalit sociální zdroje diferencovaných životních zkušeností*.

Současně s životními situacemi důležitými z hlediska utváření sociálního postavení zachycuje výzkum v poměrně ucelené podobě i demografické komponenty života jednotlivce (sňatky, rozvody, ovdovění, narození dětí i prvních vnuků apod.), *úplnou vzdělanostní dráhu jedince* (nejen z hlediska stupně, ale i hlediska charakteru vzdělání) a také všechna *místa bydliště od narození až po současnou dobu*. Paralelní kontinuální sledování všech těchto „sekundárních“ charakteristik dodává životním drahám plastickou podobu a umožňuje odhalení jejich uzlových bodů a spolehlivější *postižení jednotlivých fází životního cyklu*.

I když se výzkum TSS-84 daleko více než jiné výzkumy podobného typu koncentruje na sledování celého průběhu života jednotlivce, je *koncipován stovebnicovým způsobem*, což znamená, že je složen z řady autonomních částí, z nichž každá může být pojata jako výzkum se samostatnou tematikou a může být též samostatně zpracována a interpretována.

Tematickou páteří prakticky všech nástrojů terénního šetření je samozřejmě *oblast práce* (zaměstnání), od níž se především odvíjejí primární znaky sociálně třídního postavení. Oblasti práce je věnována největší pozornost také proto, že je jádrem způsobu života a ohniskem, v němž zejména krystalizují

společensko-ekonomické vztahy, především vlastnické. Výzkumný tým usiloval o hlubší popis obsahu práce a jeho *průmět do forem účasti na řízení* a rozhodování o důležitých otázkách (týkajících se jak pracovního procesu, tak mimopracovní doby) a o propojení údajů o obsahu práce s ekonomickými a do určité míry i organizačními charakteristikami podniku. Ovšem ekonomické ukazatele podniku, jeho postavení v dělbě práce i v územní struktuře, jím realizovaná sociální politika — to vše je zároveň chápáno i jako důležitá determinanta mobilních a migračních procesů.

Ekonomicko-pracovní oblast je úzce *svázána s problémem odměňování*. Výzkum TSS-78 potvrdil, že subjektivní a rámcové výpovědi o příjmové situaci vlastní i rodinné neposkytují dostatečné informace o této sféře. Proto současný výzkum sociální a třídní struktury zahrnul též obvyklé mikrocensové šetření příjmů v plném rozsahu, což poprvé umožní zkoumat příjmovou a mzdovou diferenciaci v přímé vazbě na třídní strukturu společnosti i profesní charakteristiky jednotlivce a životní způsob. Napojení údajů o mzdách a tvorbě životní úrovně na údaje o zaměstnavatelské organizaci by také mělo vnést více světla do otázek existující mzdové politiky a do vztahu mezi životní úrovní jednotlivých pracujících a efektivitou práce jednotlivce či celé zaměstnavatelské organizace.

V autonomní výzkumné téma se vyvinula i *problematika vzdělání*. Zjišťování všech dosažených stupňů vzdělání je rozšířeno o popis oborů vzdělání a o výčet nedokončených škol. Tyto dva aspekty upřesní a zároveň obohatí obraz vzdělanostní dráhy. Zejména však umožní zkoumat posuny v kvalifikační struktuře, zjistit, jak se do sociální struktury promítají zaniklé aspirace apod. Specifické zpodrobnění problematiky vzdělání představuje zjišťování znalostí a způsobů využívání cizích jazyků. Spíše než o analýzu kvalifikačních předpokladů pro výkon povolání zde jde o studium sociálních funkcí jazyka — zejména ve vztahu k sociálně třídnímu postavení, strukturám sociální interakce a k definici národnosti. Analýza jazyka má rovněž význam pro posouzení změn v národnostním složení obyvatelstva. A konečně posledním rozšířením problematiky vzdělání je zjišťování dovedností potřebných pro praktický život v rodině, v domácnosti, ve společnosti, pro volný čas. I míra zvládnutí těchto aktivit působí totiž v jistém smyslu na postavení člověka ve společnosti, na jeho životní úroveň, životní styl, popřípadě společenskou prestiž a spoludefiniuje chudobu či rozvinutost způsobu života. Může být ostatně také chápána jako indikátor efektivit školského systému v oblasti přípravy pro život, právě tak jako analýza znalostí cizích jazyků.

Pasáže věnované *struktuře mimopracovní doby a volného času* jsou zpřesněny zejména pokud jde o oblast společenské angažovanosti, rozvoj pohybových aktivit a činnosti spjaté s prohlubováním vědeckotechnického rozvoje a některých samozásobitelských aktivit. Poslední uvedený moment otevírá alespoň zčásti složitou problematiku „domácí“ a „druhé“ ekonomiky. V těchto intencích je ostatně také modifikováno obvyklé pojetí vybavenosti domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby (které sleduje i předměty sloužící jako „výrobní nástroje“, například vybavení „domácí dílny“, míchačka na beton, zahrádky apod.); z tohoto hlediska se posuzuje i používání zahrad a pozemků. Jde vlastně o „ekonomickou dimenzi“ životního způsobu, realizovanou mimo zaměstnání.

Svébytným komponentem životního způsobu, implikujícím rovněž ekonomické i sociální momenty, je *oblast bydlení*. Na rozdíl od dosavadních výzkumů je tentokrát pozornost více soustředěna na sociální stránky bydlení, zjišťují se například způsoby získání bytu, dispoziční práva na byt, kvalita prostředí bydlení, v plném rozsahu je však umožněna i komparace se základními kvali-

tativními i kvantitativními ukazateli bydlení (počet místností na osobu a kategorie bytu). Spolu s údaji o složení bytové domácnosti, jejích příjmech a vybavenosti poskytuje výzkum poměrně ucelený obraz soukromého a rodinného zázemí jednotlivce a zároveň obraz struktury rodin a domácností, zahrnující částečně i širší rodinu (jsou zde i údaje o odděleně bydlících blízkých příbuzných).

Vstup do soukromé sféry, sociálně a ekonomicky dimenzované a diferencované, je dokreslen popisem *zdravotní situace* jednotlivce, respektive těch jejích prvků, které vytvářejí výraznější předpoklady a podmínky jeho sociálního uplatnění, fungování jeho rodiny (jejího způsobu trávení volného času, limitování ekonomické aktivity apod.) a uplatnění zásad „zdravého způsobu života“.

Celkově lze říci, že výzkum TSS-84 ve svých sekundárních aspektech aspiruje na *vytvoření co možná celistvého obrazu života příslušníků jednotlivých skupin a vrstev naší společnosti*. Akcentuje přitom především momenty sociálních předpokladů a důsledků způsobu života a soustřeďuje se na ty aspekty, které na jedné straně podmiňují procesy intenzifikace národního hospodářství, na druhé straně pak posilují tendence k sociální stejnorodosti a k identifikaci se základními hodnotami socialistické společnosti. Toto zaměření lze pokládat za klíčové jak z hlediska rozvoje společenskovední teorie, tak společenské praxe.

V této souvislosti je — ve srovnání s dosavadní praxí „velkých“ reprezentativních šetření — významným rozšířením i paralelní zkoumání reflexe sociální struktury a diferenciačních procesů ve vědomí lidí a podchycení jeho hodnotových struktur ve vazbě na jednotlivé sledované oblasti (práce, vzdělání, rodina, zájmové aktivity). Sociálně třídní aspekt je přitom viděn i prismaticem vlivu konkrétního společenského prostředí na jednotlivce, na utváření struktur jeho vědomí. Speciální pozornost je věnována reflexi nových prvků v ekonomice, řízení a organizaci práce ve vědomí lidí i působení těchto momentů na organizaci celého jejich života.

Organizace a metodika terénního šetření

Je pochopitelné, že široká a bohatá tematika si vyžádala poměrně složité metodické uspořádání výzkumu se značnými nároky na organizaci a koordinaci jednotlivých akcí.

Na základě *Ideového projektu*, který byl vypracován koncem roku 1983 a schválen začátkem roku 1984, byly připraveny čtyři na sebe navazující dotazníky jako nástroje terénního šetření, které zároveň reprezentují relativně samostatné výzkumné akce. Současně byly vydány pokyny a pomůcky k práci s dotazníky a k provedení všech akcí prostřednictvím sítě pracovišť Českého a Slovenského statistického úřadu. Výzkumné nástroje a pomůcky byly provedeny pracovníky sociologických sekcí ÚFS ČSAV a ÚFS SAV v předvýzkumných sondách a pilotážích a byly vytištěny ve třech jazykových variantách (česky, slovensky a částečně i maďarsky). Jejich použití bylo vysvětleno nejen v písemných pokynech, ale i v hromadných instruktážích, které se konaly ve všech krajích celé republiky (v červnu instruktáže pro pracovníky okresních oddělení a krajských správ ČSÚ a SŠÚ, v září pro tazatele).

Vlastní šetření v domácnostech proběhlo mezi 15. říjnem a 15. listopadem 1984. Zúčastnilo se jej celkem 1743 tazatelů. Každý z nich navštívil 12 až 16 domácností (v průměru 14,21 domácností). Zhruba ve čtyřech pětinach navštívených domácností bylo realizováno tzv. velké šetření s použitím *Dotazníku pro jednotlivce a domácnost TSS 1* a formuláře pro zjišťování příjmů TSS 4.

Zbývající pětina domácností byla podrobena „malému šetření“ podle *Dotazníku postojů TSS 2*. I když postojový dotazník obsahuje nepoměrně méně znaků než oba předchozí dohromady, jeho větší „sociologická náročnost“ vedla k vyrovnání časového trvání interview obou šetření (60–90 minut).

Hlavním nástrojem terénního šetření byl tedy *Dotazník pro jednotlivce a domácnost*, označený jako TSS 1-84. Jeho obsahové jádro tvoří zjišťování faktických údajů o sociálním postavení jednotlivce, o jeho profesní a vzdělanostní dráze, o jeho pracovním a rodinném kontextu, o jeho společenské angažovanosti i trávení volného času, včetně zjišťování materiálních podmínek životního způsobu (zejména podmínek bytových) a zdravotní situace. Dotazník je rozčleněn do šesti samostatných oddílů. Tyto části označené písmeny A až F koncentrují většinu dotazů týkajících se vybraného jedince a jsou vloženy do obálky, která obsahuje základní informace o členech domácnosti, v níž dotyčný v současné době žije, a o jeho ostatních žijících blízkých příbuzných.

Struktura dotazníku vypadá takto:

A. *Osobní a rodinná situace*: charakter původní rodiny respondenta, významné události v jeho soukromém životě, hlavní body sociálně profesní dráhy obou rodičů a jejich vzdělání, průběh vlastního manželství a sociální postavení současného partnera v době sňatku.

B. *Vzdělání — kvalifikace*: výčet všech stupňů a oborů dokončených škol s udáním doby, kdy byly navštěvovány, a formy studia, nedokončené vzdělání a současné studium, ostatní formy získávání kvalifikace, stupeň znalosti jazyků, způsob získávání těchto znalostí a jejich využívání v běžném životě, označení mateřského jazyka, stupeň ovládnání dovedností užitečných pro praktický život a volný čas.

C. *Zaměstnání*: identifikace se sociální skupinou, popis životní dráhy z hlediska ekonomické aktivity i neaktivity (přerušení z důvodu mateřské dovolené apod.) a z hlediska zaměstnání (s vyznačením vlastnického sektoru zaměstnavatele, postavení v zaměstnání vzhledem k tomuto sektoru a profese, v hrubých rysech implikujících dělbu práce na fyzickou a duševní, výrobní a nevýrobní a hospodářské odvětví), podrobný popis prvního a současného zaměstnání z uvedených hledisek, kvalifikační požadavky současné práce, její nároky na různé schopnosti a dovednosti, způsoby kontroly výkonu, formální i neformální účast na řízení a elementární pracovní aspirace, formy pracovní iniciativy, stručné podchycení příjmové dráhy a zapojení do pracovního prostředí (fyzické podmínky a velikost kolektivu), pracovní režim a dojíždka do práce.

D. *Časový rytmus a mimopracovní aktivity*: začátek a konec pracovní doby, výčet a frekvence „domácích povinností“ a aktivit volného času, doba a způsob trávení dovolených, stupeň a formy angažovanosti ve společensko-politických organizacích a zájmových sdruženích, počet a frekvence stěhování v průběhu života (s odlišením stěhování uvnitř obce a mezi obcemi), podrobný popis a kategorizace všech míst bydliště za celý život.

E. *Bytová situace, vybavení domácnosti a domácí hospodářství*: popis současného bydlení (vlastnictví bytu, typ bytu a domu, stáří bytu, velikost a kvalita bytu, základní vybavení), způsob nabytí bytu, prostředí bydlení, vybavení bytové domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby, vlastnictví rekreačního objektu a jeho vybavenost, vlastnictví zahrady či zemědělského pozemku a způsoby jeho využívání, výčet samozásobitelských aktivit a jejich faktický přínos do domácnosti, prodej a výměna přebytků domácího hospodaření, vzájemná výpomoc mezi příbuznými ve financování domácnosti a v péči o děti.

F. *Zdravotní situace*: hrubá identifikace nemocnosti v průběhu celého života a jejích následků pro vzdělání a vykonávání zaměstnání, míra a způsob využívání zdravotnických zařízení, identifikace současných zdravotních potíží se sociálním dopadem, zachování pravidelného léčebného režimu či životního režimu (strava, alkohol, kouření), nemocnost v rodině a její bezprostřední sociální dopady.

Obálka: základní demografické a geografické identifikace respondenta, popis složení bytové domácnosti a identifikace nebydlících nejbližších příbuzných zhruba ve stejném rozsahu znaků (stáří, národnost, rodinný stav, stupeň vzdělání, zdroj obživy a stupeň ekonomické aktivity, sociálně profesní postavení), včetně identifikace přechodného bydliště u členů domácnosti a zjištění vzdálenosti bydliště blízkých příbuzných nebydlících v témž bytě.

Popsaný dotazník TSS-1 má *speciální barevnou grafickou úpravu*, která umožňuje rychlou orientaci (zjednodušuje „filtry“, odlišuje pasáže důležité pro respondenta, tazatele, kodéry, děrovny) a je doplněn *třemi kartami* s unifikovanými, opakovaně používanými kategorizacemi sociálního postavení, vzdělání a ekonomické aktivity.

Po provedení interview za pomoci tohoto dotazníku vyplnili tazatelé v domácnostech ještě formulář TSS 4 — *Záznamový list o příjmech a společném hospodaření domácnosti*, který obsahuje standardní, v příjmových šetřeních statistickými orgány běžně používaný rozpis všech finančních položek, které členové domácnosti získali jako příjmy z hlavního i vedlejšího zaměstnání i z jiných zdrojů, a také podrobný rozpis samozásobitelských aktivit. Tento formulář byl prakticky identický s formulářem používaným v *Mikrocensu* 1981. Jak bylo řečeno, vyplnění obou dotazníků (TSS 1 a TSS 4) trvalo cca 60–90 minut.

Vyplněné dotazníky byly shromážděny na okresních statistických odděleních, kde byly zkontrolovány a dokódovány. Dotazníky TSS 1 pak byly předány přímo děrovnám, údaje z dotazníků TSS 4 byly později na základě formulářů TSS 5 až 7 obohaceny údaji o příjmech z hlavního zaměstnání všech členů dotazované domácnosti, opět dle standardní mikrocensové metodiky.

Na adresy zaměstnavatelských organizací, uvedených na obálkách TSS 1 (u respondentů, kteří jsou v současné době v jakémkoli pracovním poměru) byl dále zaslán *Dotazník pro organizaci*, označený jako TSS 3. Tento dotazník, který vyplňuje zaměstnavatel, obsahuje údaje o charakteru práce, pracovním zařazení a pracovních podmínkách uvedeného pracovníka a zároveň i některé základní informace o celém podniku. Pro usnadnění a zároveň upřesnění vyplňování je u řady dotazů odkaz na příslušnou položku běžných statistických výkazů (výkazy *Práce 2-04*, *Zp 1984-A* a na *Jednotnou údajovou základnu organizací* — oblast práce, mezd a sociálních věcí, resp. na *Jednotnou evidenci pracujících*).

Dotazník TSS 3 obsahuje (kromě základních identifikačních znaků pracovníka a údajů propojujících jej s dotazníkem TSS 1) tyto skupiny ukazatelů:

Část „A“ *Údaje o organizaci*: identifikace organizace (podle jednotného číselníku organizací v ČSSR), počet a struktura pracovníků (podle hlavních skupin profesí a podle pohlaví), průměrná mzda v podniku, sociální služby poskytované pracovníkům, technická vybavenost pracoviště, základní ukazatele ekonomické efektivity podniku (produktivita práce, rentabilita apod.), výroba pro vývoz. Část těchto údajů se zjišťovala jen u ústředně řízených průmyslových podniků.

Část „B“ *Údaje o pracovníkovi*: identifikace profese a trvání pracovního poměru, jeho organizační začlenění do struktury podniku, místo pracoviště, velikost pracovního kolektivu, požadované vzdělání, kvalifikace a praxe, splnění kvalifikačních požadavků, formy současného vzdělávání, práce ve ztížených podmínkách, odpracovaná a neodpracovaná doba (včetně důvodů), účast v socialistické soutěži, ocenění pracovníka a kárná opatření, jeho postavení v řízení, mzdové zařazení, charakter práce z hlediska technického a změny v tomto směru za poslední léta. Některé údaje se zjišťovaly jen u pracovníků dělnických profesí.

Relativně samostatnou terénní akcí byla výzkumná sonda postojů, která byla realizována na souboru 4000 osob a byla zajišťována, jak již bylo řečeno, statistickými odděleními v Čechách a na Slovensku paralelně se šetřením jednotlivců a domácností, a to ve stejném termínu a s použitím stejné sítě tazatelů. Bylo použito i stejných výběrových principů a metody standardizovaného interview.

Dotazník postojů TSS 2 je uspořádán podobně jako dotazník TSS 1, má však jednodušší grafickou úpravu a týká se pouze vybraných osob, nikoli členů jejich rodin a domácností. Identifikační údaje respondenta jsou zjišťovány stejným způsobem jako v dotazníku TSS 1 a rovněž tak základní údaje o so-

cioprofesionním postavení jeho i jeho rodičů. Smyslem této úpravy není pouze usnadnění práce tazatelům, ale zajištění obsahové návaznosti obou výzkumných akcí (tj. objektivních parametrů sociální struktury a její reflexe ve vědomí populace). Na rozdíl od dotazníku TSS 1 je dotazník TSS 2 přísně anonymní a nebyly při něm zjišťovány žádné skutečnosti prostřednictvím dotazníků TSS 3, TSS 4, ani TSS 5–7.

Struktura dotazníku TSS 2

Oddíl A — *Životní hodnoty*: základní údaje o rodině, v níž se respondent narodil a vyrůstal a o jeho vlastní současné rodině, jeho názor na sociální charakter obou 30 položek, reprezentujících hodnoty jednotlivých životních okruhů — od úzkého rodin, identifikace se základními životními hodnotami (určení stupně významnosti 30 položek, reprezentujících hodnoty jednotlivých životních okruhů — od úzkého soukromí až po celospolečenskou oblast, míru aktivity životní pozice, vztah volby i neuskutečněná přání a aspirace do budoucnosti v konfrontaci s reálnou situací a s pocitem využívání vzdělání), identifikace základních sociálních okruhů jako prostředí získávání znalostí a zkušeností potřebných pro život.

Oddíl B — *Sociální diferenciaci*: určení celospolečenských cílů, determinant sociálního postavení, ocenění jednotlivých profesí pomocí příjmů (určení ideálního stavu a odhad reálného stavu).

Oddíl C — *Práce a vědeckotechnický rozvoj*: popis prvního a posledního zaměstnání, zapojení do forem pracovní iniciativy, ocenění jednotlivých rysů a charakteristik současného zaměstnání, míra spokojenosti s prací a aspirace do budoucna, názor na podmínky a prostředky zvyšování pracovního výkonu.

Oddíl D — *Životní úroveň a bydlení*: zapojení do politických organizací, způsoby trávení mimopracovního času, posouzení současné životní úrovně vlastní rodiny, spotřební preference, způsob a evidence domácího hospodaření, kvalita bytu a vybavení domácnosti, ocenění významnosti jednotlivých momentů životní úrovně, zaměření migrace v rovině skutečnosti a přání.

Data získaná v jednotlivých výzkumných akcích (z dotazníků TSS 1 až TSS 7) byla přenesena prostřednictvím magnetopáskových pořizovačů dat na magnetické pásky. Data byla naděrována a „vyčištěna“. V současnosti jsou již k dispozici první výsledky.

V etapě sběru dat byly získány různé metodické zkušenosti. Některé zde uvedeme, i když budou ještě zpřesňovány a ověřovány v etapě zpracování dat.

Zkušenosti s tazatelskou sítí

Vzhledem k tomu, že žádné české ani slovenské výzkumné pracoviště nedisponuje dostatečně početnou sítí školených tazatelů, byla prostřednictvím okresních statistických oddělení zorganizována síť dobrovolných pracovníků pro jednorázové použití. Jejich úkolem bylo vyhledat vybranou osobu, popřípadě provést dodatečný výběr podle stanovených pravidel a uskutečnit standardizované interview při návštěvě v bytě podle dotazníků TSS 1 a TSS 4 nebo pouze TSS 2.

V praxi se ukázalo, že i takto organizovaná tazatelská síť je schopna dobře zvládnout i některé velmi složité problémy. (1) Vyplývá to mimo jiné i ze srovnání s výsledky doplňkového šetření v Severočeském kraji, kde s dotazníkem TSS 1 pracovali jako tazatelé studenti místní pedagogické fakulty. Zatímco návratnost těchto dotazníků v síti okresních statistických oddělení tohoto kraje byla 87 %, síť studentů zajistila pouze 69 % návratnosti (s nepochybně nižší kvalitou záznamů).

(1) Podíl domácností, které se nepodařilo vyšetřit pro opakující se nepřítomnost vybrané osoby nebo její těžkou chorobu či ve výjimečných případech z důvodů odmítnutí rozhovoru, byl velmi nízký a pohyboval se v jednotlivých krajích mezi 17 % (Praha) a 3,5 % (celkem nebylo vyšetřeno 8 % domácností).

Tazatelé statistiky, kteří se podobné akce zúčastnili poprvé, vesměs zvládli bez problémů a poměrně snadno *výběr tzv. náhradní osoby*. Docházelo k němu v případě, že osoba vybraná z *Mikrocensu 81* se již na dané adrese nevyskytovala (zemřela, odstěhovala se apod.), a u obyvatel nové zástavby (vzniklé až po roce 1981), kde tazatel obdržel pouze adresu domácnosti. (2) Tazatelé měli k dispozici tabulku náhodných čísel, sestavenou v několika možných variantách. Pomocí této tabulky stanovili vhodnou osobu z obyvatel daného bytu. (3) Ne zcela jednoduchý a pro většinu neobvyklý postup prováděli tazatelé bez obtíží, i když je nutno připustit, že v některých případech si ulehčili práci tím, že bez tabulky vybrali osobu subjektivně přístupnější dotazování. Ale skutečnost, že relativně největší počet opakovaných návštěv domácností se vyskytl právě v okruhu bytů z nové výstavby, svědčí o tom, že většinou přistupovali k tomuto úkolu velmi zodpovědně a svědomitě.

Tuto zkušenost lze nabídnout jako námět k prozkoumání možností širšího využití daného výběrového postupu, zejména při podobných rozsáhlých šetřeních sociologicko-statistického charakteru. Zajistit pro výzkum seznam bytů (což je zcela postačující podklad pro tuto proceduru) nebo definovat pravidla pro výběr bytů v určité lokalitě je totiž nesporně jednodušší než získat oporu pro výběr v podobě seznamu osob žijících na určitém území. Po dalším ověření a statistickém vyhodnocení by častější používání této metodiky mohlo vytvořit zajímavou alternativu dosud převládajícího kvótního výběru, s jehož záladnostmi je sociologická veřejnost dostatečně seznámena.

Navazování dobrého psychologického kontaktu s respondenty bylo poněkud ztíženo tím, že většina z nich (92 %) byla v posledních čtyřech letech minimálně dvakrát již dotazována v rámci statistického šetření (při *Mikrocensu 1981* a také při *Sčítání lidu* v r. 1980). Jejich první reakce byla proto někdy záporná, poznamenaná pochybnostmi o „náhodnosti“ výběru. K těm se přidružila otázka, zda šetření je skutečně realizováno na principu anonymity, když dotazník obsahuje řadu přesných identifikačních údajů. (V dotazníku TSS 1 bylo uvedeno dokonce jméno respondenta i příslušníků jeho rodiny a název a adresa zaměstnavatele, aby bylo možno na něj navázat šetření zaměstnavatelských organizací a příjmů). Tuto poněkud složitou explikační situaci se převážně většině tazatelů podařilo zvládnout, o čemž svědčí minimální počet nevyšetřených domácností z důvodů odmítnutí (3,4 % z celkového počtu navštívených domácností). Ani celkovou atmosféru rozhovoru většinou tato vstupní komplikace příliš nenarušila a není třeba se obávat snížení validity odpovědí z těchto důvodů. Většina tazatelů hodnotila přijetí v domácnostech jako velmi vlídné a ochota respondentů vyhovět požadavkům rozhovoru někdy přesahovala předpokládanou a nezbytnou míru. (4) Přesto lze pro příští akce podobného druhu doporučit, aby opakované návštěvy u týchž osob byly minimalizovány — což umožňuje výše navržená metodika výběru.

S tím souvisí ještě jedna metodická zkušenost: neustále se stupňující nároky

(2) Výběr z bytů nově obydlených až po roce 1984 měl zajistit reprezentativnost souboru pro současnost — zejména měl zamezit umělému „stárnutí“ šetřené populace. Tímto způsobem byl původní mikrocensový soubor rozšířen o 2000 osob.

(3) Tazatel sepsal všechny obyvatele bytu předepsaným způsobem a v tabulce zjistil čísla sloupce a řádku, jejichž průsečík mu určil pořadové číslo osoby (ze seznamu), která se měla stát respondentem. Podrobně je postup popsán v *Pokynech pro tazatele* [Metodika 1985].

(4) Někteří respondenti spontánně vyhledávali křestní listy a jiné dokumenty ve snaze odpovědět co nejpřesněji, jiní považovali návštěvu tazatele za zajímavou společenskou příležitost. V některých obcích se dokonce vytvořila taková situace, že občané pokládali zařazení do výběrového souboru za věc cti a uznání a dožadovali se návštěvy tazatele.

na práci tazatele i spolupráci respondenta (jako důsledek rostoucí složitosti a komplexnosti sociologicko-statistických šetření) nutně vedou k úvahám o *zvyšování odměn tazatelům* (a to v závislosti na kvalitě odvedené práce), a dokonce i o vhodných formách odměňování respondentů. Z řad samotných tazatelů přicházejí návrhy ocenit ochotu a námahu respondentů spojenou s rozhovorem menší finanční částkou nebo alespoň symbolicky upomínkovým předmětem apod.

Jedním ze žádaných způsobů vyjádření uznání za spolupráci jak tazatelů, tak respondentů je též *seznámení s výsledky šetření*, na němž se podíleli — přispělo by to k přesvědčení o smysluplnosti dané akce. V této souvislosti lze doporučit, aby organizátoři podobných šetření věnovali větší pozornost informativním a propagačním článkům v okresních a krajských týdenících, ať už na začátku nebo na konci výzkumné akce. Jak se ukázalo, správně volená forma a náplň informace ve veřejných sdělovacích prostředcích ulehčuje tazatelům vstup do domácnosti a vyvolává celkově příznivé postoje k šetření podobného druhu.

Psychologické zvládnutí situace rozhovoru ze strany tazatele vedlo také, jak se ukázalo, k jeho únosné délce z hlediska obou partnerů komunikace. Jak bylo řečeno, doba interview v jedné domácnosti se pohybovala mezi 60 a 90 minutami. V některých případech byla ovšem horní časová hranice značně překročena. Je logické, že dobu rozhovoru prodlužovala především složitost životní situace respondenta, jeho vysoký věk a nižší vzdělanostní a kulturní úroveň. Jestliže například u mladých lidí postačilo k rozhovoru někdy jen 30 minut, zápasili občas tazatelé s dvou až tříhodinovými diskusemi s lidmi velmi starými. (Je ovšem nutno říci, že dobu rozhovoru prodlužovali nejen starší respondenti, ale i tazatelé vyššího věku, kteří někdy nebyli schopni opustit dříve získané metodické návyky a komplikovali si tím svůj úkol).

Tyto zkušenosti vedou k závěru, že by bylo lépe z podobných náročných šetření buď zcela vyloučit osoby starší 70 let, nebo — což lze považovat za vhodnější, i když metodicky složitější — pro ně vypracovat modifikovanou jednodušší verzi nástroje sběru dat. Můžeme rovněž konstatovat, že přes celkem úspěšné zvládnutí přípravy dotazníků bylo v tomto případě dosaženo již jistého maxima jejich rozsahu, za něž již nelze jít.

Je ovšem nutno upozornit na to, že obecně žádoucí navázání přátelského kontaktu mezi tazatelem a respondentem někdy rovněž prodlužovalo dobu trvání rozhovoru, respektive pobytu v domácnosti. Metodika dotazníků usilovala o maximální přizpůsobení systému dotazování běžným životním situacím a pokud se zároveň podařilo vzbudit v respondentovi zájem o dané problémy, pak v přátelské atmosféře často rozhovor pokračoval daleko za hranice předepsaných otázek.

Tyto situace vytvářeli zejména tazatelé, kteří přistupovali ke svému úkolu spíše jako k soukromému koníčku než k vedlejšímu výdělku. Takový přístup tazatele k práci sám o sobě má nesporný pozitivní vliv na kvalitu získaných informací a na vytváření příznivých postojů obyvatelstva k výzkumům podobného typu a lze jej proto považovat za sociální přínos.

Některé efekty vnitřní stavby výzkumných nástrojů

Realizace terénního šetření přinesla také řadu metodologických poznatků, vyplývajících z kombinace různých přístupů a technik, kterou si vynutila bohatá tematická kompozice výzkumu. Upozorňujeme jen na ty nejvýraznější, které se objevily zejména v souvislosti s hlavním šetřením na bázi dotazníku TSS 1.

Především je nutno říci, že se v podstatě osvědčil systém *několika dotazníků*

v jednom, který byl použit u všech tří zmíněných nástrojů, maximálně funkční byl však u TSS 1. Jednotlivé oddíly, vlastně subdotazníky, zde mají vlastní uzavřenou logiku, která se přirozeným způsobem odvíjí od jejich obsahu a jejíž svébytnost je zdůrazněna grafickou úpravou. Z hlediska tazatele i respondenta jsou jednotlivé části dotazníku paralelními průřezů lidským životem (buď současnou situací, nebo celým dosavadním průběhem) a navozují souvislý proud myšlení, což optimálně působí na situaci rozhovoru. Potvrdilo se, že tento příznivý efekt je výsledkem evokace „pocitu přirozenosti“. Logika dotazníků se ovšem musí maximálně blížit logice běžného myšlení. Prohřešky v tomto směru, respektive nezbytné odchylky k „logice výzkumu“, se v interview projeví jako rušivé momenty.

Ukázalo se také, že lidem vadí umělý zásah do přirozené logiky životních událostí více než duplikování nějakého dotazu. V zájmu úspory znaků, papíru a především úspory času byly z přirozeného sledu událostí v oddílu A dotazníku TSS 1 (který je věnován rodinné situaci od narození respondenta až po současnost) vypuštěny ty údaje o dosud žijících rodičích, které byly zjištěny v souhrnné tabulce na obálce dotazníku. Přesto někteří tazatelé i respondenti, i když obecně správně pochopili funkci „filtrů“, odmítli je v tomto případě respektovat a poukazovali na malou smysluplnost daného komplexu otázek.

Další specifikou dotazníku TSS 1 bylo, že i když byl zkonstruován především jako nástroj standardizovaného interview, s ohledem na zvyklosti statistických šetření obsahoval některé atypické formy kladení otázek. Jejich metodologické vyhodnocení není nezajímavé.

Prvním atypickým prvkem je občasné použití tabulek jako součástí otázek, přesněji řečeno použití tabulek k propojení analogických dotazů týkajících se několika osob, popřípadě několika časových bodů (např. základních identifikačních znaků všech členů bytové domácnosti a všech příbuzných, nebo „historie“ zaměstnání respondenta, jeho ekonomické aktivity apod.). Kromě zjevné úspory místa v dotazníku se předpokládalo i zmenšení časových nároků na zjištění nezbytných údajů.

V této souvislosti se však potvrdil důležitý metodický poznatek: Standardnost obsahu má v praxi vždy převahu nad standardností formy. Zde to znamená, že návyk používat tabulek není pro jejich zvládnutí postačující, jestliže jejich obsah je neobvyklý. V takovém případě selhává rutinní přístup a tabulková forma je spíše na obtíž.

Lpění na vžitém, například ve statistické metodice či v dřívějších sociologických výzkumech užívaném, pojmosloví se objevuje v dotazníku a v jeho tabulkách i v jiných souvislostech, a to jako opomíjení nezvyklých otázek, „Nezvyklými“ zde nerozumíme skutečnosti málo se vyskytující nebo mlhavého obsahu, vyžadující přesné vysvětlení, ale naopak jevy zcela přirozené, vyskytující se běžně, tudíž jasné a pochopitelné, které nicméně nebývají „v dotaznících“ zkoumány. Proto je tazatelé v kontextu výzkumné situace snadno přehlédnou. Opět jeden příklad za všechny:

Ačkoliv v běžném životě jsou přirozenou součástí širší rodiny tchyně a tchán, nebývají o nich obvykle v dotaznících zjišťovány žádné údaje. Proto i přes výslovné označení na řádcích „tabulky příbuzných“ často údaje o nich chybí. i když jejich existence v dané rodině je více než pravděpodobná. Naopak se při instruktážích tazatelů vyskytl občas dotaz, „zda jsme nezapomněli na sourozence“, kteří se přece většinou zjišťují. Obdobná situace nastala u zjišťování údajů o blízkých příbuzných, kteří nebydlí s respondentem ve společné domácnosti. Například nebyly uváděny manželky a děti, pokud bydlely jinde.

Právě uvedené zkušenosti vnášejí do metodologické problematiky „přirozeného přístupu“ či „přirozeného jazyka“ rozporný moment. „Přirozená“ životní

situace se vždy nekryje s „přirozenou“ výzkumnou situací. Specifické parametry výzkumné situace vedou k vytvoření vlastního okruhu zkušeností s atributy samozřejmosti (které se pochopitelně uplatňují pouze v kontextu výzkumu). Doporučujeme proto klást si při koncipování metodiky průběžně otázku, jaká je pravděpodobnost, že při zacházení s dotazníkem převládne u respondentů a tazatelů vazba na obvyklou výzkumnou situaci nad přirozenou situací životní. Vyžaduje to odhad „výzkumných zkušeností“ obou partnerů interview.

Vraťme se však k „hybridnímu“ charakteru dotazníku TSS 1. Vedle tabulek vykazuje jeho metodika druhý atypický rys z hlediska požadavků standardizovaného sociologického interview: Dotazník nebyl pouze záznamovým archem rozhovoru, s nímž pracuje zásadně tazatel, ale byl zároveň názornou pomůckou pro respondenta, vizuálním zprostředkovatelem komunikace.

Již v průběhu předvýzkumů bylo zjištěno, že *není vždy nutné, aby obsah dotazníku byl reprodukován tazatelem*. Naopak, psychologicky nenáročné dotazy s poměrně přesnými obsahovými hranicemi i vzájemnými vazbami jsou zhruba u 75 % respondentů zvládnutelnější při jejich vizuální spoluúčasti, která urychluje a upřesňuje rozhovor. Klade to ovšem *větší nároky na grafickou úpravu* dotazníku, speciálně na zvýraznění informací podstatných pro respondenta, a na přehledné znázornění „filtrů“. Proto kromě obvyklého střídání typů písma, kromě rámečků a pomocných karet bylo použito barevného tisku a barevných podtisků (5); filtry jsou zásadně znázorněny pomocí (barevných) šipek. Nicméně však ani toto uspořádání dotazníku nebylo vždy účinné. Někteří respondenti a tazatelé se obtížně orientovali ve složité větvených filtrech. Kromě toho působí tento systém určité problémy ve fázi děrování a čištění dat. Tyto zkušenosti vedou k závěru, že z hlediska „ekonomie“ rozhovoru i zpracování je někdy výhodnější otázky zdvojit než usilovat o co největší eliminaci dublet pomocí komplikovaných filtrů.

Pozornost věnovaná grafické úpravě se však v podstatě vyplatila; práce s takovým dotazníkem vyžadovala jen minimální zácvik a umožnila snadnou spolupráci s respondentem, kterou bylo navíc možno pružně rozšiřovat či zužovat podle jeho osobních předpokladů, aniž tím docházelo k nesrovnatelným výpovědím a záznamům.

Grafickou úpravu využívající barev a směrovacích šipek doporučujeme také proto, že vnáší do vyplňování dotazníku prvky hry, které v některých případech výrazně stimulují zájem a zaujetí pro věc u respondentů i tazatelů. Podobně ovšem působí některé obsahové momenty a prvkem hry může být i správně situovaný prohrěšek proti logice dotazníku, který obsahuje moment zajímavého překvapení.

Sociolingvistické aspekty šetření

Zkušenosti z přípravy i realizace našeho terénního šetření potvrzují také obecnou naléhavost sociolingvistické problematiky, na jejíž význam bylo již poukázáno v souvislosti s výzkumem TSS-78 [Vodáková 1983]. Tyto otázky se prosazují s tím větší neodbytností, s čím hlubší časovou retrospektivou pracujeme. Vyvolává je často *konfrontace tradic používání různých slovních označení vztahujících se k sociální struktuře v jednotlivých sociálních skupinách, s výskytem nových jevů a jejich odrazem v sociálním pojmosloví a názvosloví*.

Tak například nejen respondenti, ale i řada tazatelů bez zaváhání řadila

(5) Znění otázek a odpovědí je vtištěno černě na bílém podkladě, pokyny pro orientaci v dotazníku červeně nebo s červeným podtiskem, otázky pro okresní statistické oddělení a pokyny pro kódování, které provádí, jsou v barvě modré.

zaměstnance družstev z doby před druhou světovou válkou mezi zaměstnance státního sektoru, protože jim oba pojmy ve vzpomínce splývaly. Jiným příkladem je nepřesná identifikace postavení v zaměstnání z hlediska vlastnického sektoru. V případě malých soukromých podniků z doby první republiky například respondenti špatně rozlišovali „zaměstnavatele“ a „zaměstnance“, protože tato sociální difference již dávno není aktuální.

Tyto dílčí empirické poznatky jsou pouze dalším impulsem k podrobnému zmapování jazykové problematiky v této oblasti, popřípadě k vytvoření speciálního slovníku různých způsobů chápání termínů vztahujících se k sociální struktuře, tj. názvů jednotlivých tříd a skupin, vlastnických vztahů apod. Takový slovník by byl nejen užitečnou pomůckou pro koncipování dotazníků, ale i zajímavou formou výzkumu společenského vědomí.

Složitě problémy vyplývají i z odlišnosti sociální struktury a způsobu života v Čechách a na Slovensku a jejich reflexe v běžném, hovorovém jazyku. Projevilo se to především u otázek *týkajících se zaměstnání*. V SSR se vyskytla řada obtížně zvladatelných situací při zaznamenávání a pozdějším kódování některých profesí, které nikdy nebyly obvyklé v českých zemích. Je to například bireš nebo různé typy sezónních pracovníků, které na Slovensku byly stabilní součástí profesní struktury. A objevily se i další specifické profese u osob přistěhovalých po druhé světové válce ze Sedmihradska a podobných území.

Řadu zaměstnání, která již patří pouze minulosti, je možno z profesního hlediska zakódovat podle současných klasifikací [JKZ 1979] — samozřejmě jen bez velkých nároků na přesnost. V dnešních klasifikacích se například vůbec neuvažuje o takových způsobech obživy, které se vyznačují dočasností a periodickým, nebo dokonce nepravidelným střídáním pracovní náplně. Tak nelze najít ani přibližné významové krytí pro zaměstnání soukromého zemědělce, zahrnující řadu velmi různých pracovních náplní, vedených v Jednotné klasifikaci zaměstnání jako profese se samostatným číselným kódem. Chybí také samozřejmě kód pro řadu řídicích funkcí vyplývajících z disponování soukromým vlastnictvím. Nezařaditelné jsou osoby s sezónním zaměstnáním na stavbě, v malovýrobě, při prodeji drobného zboží a v zemědělství, eventuálně ještě s pauzami v době nezaměstnanosti.

Taková „mrtvá“ zaměstnání, respektive životní dráhy nemají samozřejmě pro současnost žádný praktický smysl. Mají význam pouze pro studium dynamiky sociálně třídní struktury. Aplikace soudobých klasifikací a schémat se všemi důsledky z toho vyplývajících „uměle“ přibližuje starší sociální struktury současnosti. Ve výzkumu, který má ambice postihnout vývoj, zatím nezbývá než spokojit se u určitých starších skupin populace s nepřesným podchyčením začátků životních drah při poměrně přesném popisu jejich ukončení.

Tyto zkušenosti vedou mimo jiné k úvaze o určitém dluhu naší sociologie povolání a zaměstnání vůči vývojové, historické analýze. Pro potřeby sociologického výzkumu by měla být například vypracována specifická klasifikace zaměstnání, která by jednak odrážela sociologicky relevantní dimenze této kategorie, jednak umožňovala hlubší konfrontaci současných a „historických“ momentů i této stránky dynamiky sociální struktury.

S podobným problémem jsme se ovšem setkali i v *oblasti sledování vzdělanostních drah*. Zde rovněž chybí historicky retrospektivní analýza typů a forem vzdělávacích institucí se zřetelem k vyústění v profesionálním profilu. Jaký je například rozdíl mezi velmi často se vyskytujícími absolventkami „rodinné školy“ a „vyšší dívčí školy“ a k jakému stupni a oboru vzdělání relevantnímu pro současnost se tyto školy blíží? Odpovědi na takové a podobné otázky, které se objevily již ve výzkumu TSS-78, by nepochybně rovněž usnadnily práci v sociologickém terénu a validizovaly by získané informace.

Již tradičním sociologickým problémem, který byl opět exponován, je nedostatečná terminologická výbava pro vyjádření některých nových konceptů. V této souvislosti se opět vrátíme k „zaměstnání“. Lidé je chápou nejčastěji jako profesi nebo jako zaměstnavatelskou organizaci místně určenou. Zkušenosti, leč neškolení tazatelé tendují zase k interpretaci zaměstnání jako řádného pracovního poměru nebo práce za mzdu a odmítají (někdy přes výslovná upozornění) považovat za „zaměstnané“ členy JZD, příslušníky svobodných povolání nebo dlouhodobé brigádníky, stážisty apod.

Zdá se, že tím či oním způsobem „nepřirozenou“ situaci by bylo možno napravit rahrazením „zaměstnání“ vhodnějším obecným termínem – to znamená termínem „přirozenějším“. Bohužel neexistuje. Nabízí se pouze dlouhé slovní upřesňování obsahově až příliš širokého pojmu „práce“ nebo „výdělečná činnost“, což je v podstatě stejný postup jako uvádět tímto způsobem na správnou míru pojem „zaměstnání“. V obou případech to svádí respondenty i tazatele k ignorování vysvětlujících slovních přívěšků, o čemž jsme se mnohokrát přesvědčili (a nejen ve výzkumu TSS-84).

Tento příklad tedy opět potvrzuje známý poznatek [Vodáková 1984], že běžná slovní zásoba a logika řeči někdy pokulhává za životní praxi, nesleduje ji dostatečně rychle a přesně. Nejde tedy o rozpor mezi přirozeným a umělým jazykem, jak jsou problémy tohoto druhu často stavěny, ale o nesoulad mezi skutečností žitou a pojmenovanou, neboli mezi objektivní a subjektivně reflektovanou realitou.

Tento nesoulad je obtížné metodicky překlenout v podstatě proto, že variabilita subjektivních chápání je značná. Dalo by se říci, že jednotlivci u nás žijí sice ve velmi blízkých sociálních podmínkách, pohybují se ve srovnatelných skutečnostech, nazírají je však z různých sociálních úhlů, interpretují je v různých polohách. Realita má ve společenském vědomí poněkud rozptýlený obraz.

Tento poznatek, který zde uvažujeme v jeho metodologických, nikoli teoretických konsekvencích, se výrazně potvrdil zejména ve výzkumu postojů (podle dotazníku TSS 2). Nejzřetelnější je na průřezu „otevřených“ otázek:

V zaměrně blíže nevysvětlených dotazech (s pokynem pro tazatele, aby neovlivňovali respondentovo pojetí) „kterým společenským skupinám se u nás žije nejlépe a kterým nejhůře?“ přisuzovali lidé označení „společenská skupina“ skutečně nejrozličnější významy – od sociálně třídního pojetí („dělníkům“, „úředníkům“, „inteligenci“, „družstevníkům“ apod.) přes profesi („horníkům“, „montérům“, „uklízečkám“ apod.), postavení v řízení („vedoucím“, „ředitelům“ apod.), preferenci demografických znaků („mladým“, „starým“ apod.) až po označení sociální situace (pomocí výše příjmů, množství dětí, typu důchodu, osamělosti apod.) a etické hodnocení („těm, co umí dělat“, „lajdákům“ apod.).

Do této významové variability se samozřejmě promítá určitá „samorostlá“ tradice chápání pojmu „sociální“. V každém případě však lze na průřezu těchto otázek zjistit, co lidé považují za důležité, jaký zaujímají v dané souvislosti postoj – nejen tedy co je pro ně v oblasti jazyka synonymem „sociálního“.

Je nesporné, že takové spontánní, předem neohrazené výpovědi jsou velmi cenným vodítkem pro koncipování každé příští metodiky v dané oblasti. Zároveň ovšem jsou cenným materiálem pro zkoumání obsahu společenského vědomí. Někdy se u teoretických konceptů neoprávněně předpokládá zcela jednoznačný, obecně akceptovaný význam, což zejména s přihlédnutím ke gnozeologickému poslání sociologie může devalidizovat nejen výsledky empirických šetření, ale i řadu deduktivních teoretických závěrů. I v tomto smyslu a směru by proto bylo dobré uvažovat o kritériích společenské praxe.

Nesporně mnohostranně užitečné by bylo zkoumat pomocí otevřených otázek, jaké obsahy ve vědomí jednotlivých skupin naší současné populace mají i další termíny, jako „společenská třída“, „dělník“, „úředník“, „inteligence“, ale i „rodina“, zmíněné „zaměstnání“, „povolání“, „volný čas“ apod. Je to samozřejmě velmi náročné na zpracování, protože většinu práce musí udělat lidé, ne počítače, a často je nezbytné provést i historicky koncipované lexikografické analýzy.

Specifické problémy metodického využití ukazatelů podnikové evidence a statistiky

Specifické poznatky a zkušenosti byly získány přidruženým šetřením v zaměstnavatelských organizacích osob, s nimiž byl vyplněn *Dotazník pro jednotlivce a domácnost*. První zkušenost, na niž bychom chtěli upozornit, souvisí s metodickým dilematem *rozhodování o adresátu Dotazníku pro organizaci TSS 3 a zároveň i o sledované jednotce*:

Na jedné straně bylo nutno brát v úvahu požadavek získat relevantní kontextové informace pro analýzu individuálních dat a na druhé straně respektovat organizační struktury, podle nichž se běžně sledují a vykazují sociálně ekonomické informace. Rozpor mezi oběma hledisky vzrůstá s velikostí organizace a mírou její vnitřní strukturace — funkční, organizační i prostorové. Čím je struktura členitější, tím méně vypovídají ukazatele za organizaci jako celek o reálném sociálním, ekonomickém a výrobně technickém kontextu pracovníka.

Nicméně organizace byly pro účel šetření vymezeny podle *Jednotného číselníku organizací v ČSSR* [JČO 1980]. Dilema totiž nelze řešit přechodem na jemnější rozlišovací úroveň organizační struktury, protože k dispozici není (a to ani v rámci statistiky) dostatečně univerzální způsob vymezení vnitroorganizačních jednotek, použitelný ve všech odvětvích národního hospodářství a u organizací všech typů, a protože tento krok by šetření odpoutal od evidence a výkaznictví organizací, které se stalo jeho opěrným metodickým bodem. Výjimka ze zásady, že jednotky šetření se stanoví podle JČO, byla proto učiněna jen u rozsáhlých a vnitřně rozčleněných organizací, například u průmyslových podniků s prostorově oddělenými závody, ovšem pouze za předpokladu, že potřebné ukazatele je možno za tyto jednotky vyčíslit. Ostatně i tam, kde šetření jednoznačně vycházelo z JČO, objevily se problémy plynoucí v tomto případě z nejednotného určení organizací v číselníku. Týká se to hlavně organizací nevýrobního sektoru, například školství, kde v závislosti na územní příslušnosti jsou v JČO při jejich vymezení užity různé rozlišovací úrovně.

Z průběhu šetření v zaměstnavatelských organizacích a z následných kontrol vyplněných dotazníků TSS 3 lze soudit, že prvek metodické neurčitosti, který byl tímto kompromisním řešením vnesen do zkoumání, je pravděpodobně menší než ten, který je ukryt v nejednotném způsobu určení organizací ve zmíněném podpůrném číselníku. Ani při zvoleném kompromisním řešení nebylo ovšem vždycky snadné najít optimální článek, který by byl schopný relevantně zodpovědět všechny údaje o jednotlivci a zároveň o podniku jako celku. Dotazník někdy musel „bloudit“ v organizačních strukturách podniku a hledat svého adresáta. V některých, naštěstí jen výjimečných případech se stalo, že jej nenašel, což mělo za následek poněkud nedbalé či neúplné zaznamenání některých údajů.

Na tyto, v rámci našeho šetření těžko řešitelné problémy spojitě navazují *potíže s univerzálním výběrem charakteristik organizací sledovaných v dotazníku*. Jinak řečeno, otázky musely být stavěny tak, aby je mohly zodpovědět organizace všech typů a všech odvětví národního hospodářství. Protože však

značná část statisticky standardně sledovaných údajů se vždy týká jen organizací určitého typu, například průmyslových podniků, redukoval se automaticky okruh všeobecně sledovaných ukazatelů prakticky jen na základní identifikační údaje podle *Jednotného číselníku organizací v ČSSR*, ukazatele o struktuře pracovníků podle statistického výkazu *Práce 2-04*, charakteristiky poskytovaných sociálních služeb a průměrné mzdy. Další zjišťované údaje o ekonomické efektivnosti organizací bylo možné smysluplně definovat jen pro ústředně řízené průmyslové podniky. Univerzálně platné ukazatele ekonomické efektivnosti, použitelné pro organizace všech druhů, neexistují.

Problém univerzality ukazatelů, jejich použitelnosti i ve velmi odlišných organizačních kontextech a u pracovních míst nejrůznějších typů nebyl řešen jen v části A dotazníku TSS 3, která se týkala celého podniku, ale opakoval se, i když s menší naléhavostí, i v části B, charakterizující pracovníka. V zájmu zajištění úplného a co nejpresnějšího vyplnění této části dotazníku byla maximálně využita metodika personální evidence podle *Jednotné údajové základny organizací* (JÚZO), respektive *Jednotné evidence pracujících* (JEP), u nichž se univerzální použitelnost předpokládá. I zde však, podobně jako v případě použití JČO, byl v průběhu šetření zjištěn určitý nesoulad výchozího předpokladu s praxí:

Metodika JÚZO pro oblast práce, mezd a sociálních věcí není v personalistické praxi organizací dostatečně uplatněna. Přesto, že jednotná metodika evidence pracovníků formou JEP je zavedena již déle než deset let a formou JÚZO již čtyři roky (6), ukázalo se, že mnoho organizací se jí neřídí nebo ji uplatňuje jen částečně. Vyskytly se i případy, že příslušní pracovníci s ní ani nejsou seznámeni. Lze tedy říci, že možnosti využití těchto metodik byly poněkud přeceněny. Odkazem na metodické prvky JÚZO a JEP se nepodařilo výzkum v předpokládané míře usnadnit, zjednodušit a metodologicky sjednotit.

Všechny tyto zkušenosti vedou k praktickému závěru, že při budoucím koncipování podobného šetření je nutno počítat s větší časovou rezervou pro ověření fungování stávajících systémů tezaurování informací na podnicích, a k zcela obecnému přesvědčení, že tato oblast zasluhuje i pozornost teoretiků sociologie organizace a sociologie podniků.

Závěr

Z dosavadního průběhu šetření *Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984* lze soudit, že se podařilo získat poměrně solidní datovou základnu, která umožní analyzovat v úvodu článku naznačené problémové okruhy. Zajistit tento úkol nebylo snadné. Všechna zúčastněná pracoviště mu věnovala značné úsilí. Bez spolupráce s Federálním statistickým úřadem, Českým statistickým úřadem a Slovenským statistickým úřadem a jejich oblastními orgány by se podobný sociologicko-statistický výzkum nemohl vůbec realizovat.

Hlavní tíže terénního šetření spočívala na okresních statistických odděleních, která splnila mnoho náročných úkolů v extrémně krátkých časových lhůtách. Přitom spolupráce mezi sociology a statistiky není jednoduchou záležitostí, protože jak příslušné instituce, tak konkrétní pracovníci disponují poněkud odlišnými zkušenostmi a rozdílnými metodickými i organizačními návyky. Tím více jako sociologové oceňujeme věcný a konstruktivní přístup spolupracovníků z řad statistiky, kteří dokázali korigovat některé naše příliš optimistické před-

(6) Citovaný výnos Federálního statistického úřadu ukládá zavést JÚZO PMSV do 31. 12. 1983.

stavy o možnostech výzkumu, a naopak vyšli vstříc tam, kde námi navrhované řešení bylo technicky proveditelné a obsahově přínosné a zajímavé.

Pro budoucnost se však ukazuje, že je nutno připravovat obdobná náročná šetření s větším časovým předstihem a také systematicky shromažďovat a vyhodnocovat všechny zkušenosti (pozitivní i negativní) z podobných výzkumů za spolupráce s odborníky z různých oblastí.

Jako zvláště důležitá se jeví kooperace s ekonomy a teoretiky vědeckotechnické revoluce, s psychology a specialisty na výzkum veřejného mínění. Jde zejména o to, aby se systematicky pracovalo na tezaurech vhodných sociálních indikátorů, aby se inovovaly příslušné metodiky a ověřovaly se v dílčích, méně náročných výzkumných sondách. Tam, kde bylo možno v našem šetření navázat na zkušenosti jiných výzkumů, podařilo se zvládnout i složité úkoly efektivně, s jednoduchou metodikou, s malým počtem otázek v dotazníku. Naopak tam, kde se speciální postupy musely vytvářet a ověřovat ve velmi krátkých časových lhůtách někdy až v průběhu šetření, vznikaly samozřejmě problémy.

Není to však jen otázka metodiky. I teorie by měla být taková, aby nejen v předstihu kladla určité požadavky na empirický výzkum, ale inspirovala řešení metodicky schůdná. Klíčem k jakékoli výzkumné inovaci totiž není metodika, ale formulace nových, teoreticky nosných a prakticky ověřitelných hypotéz.

Literatura

- Fedosejev, P. V.: *Základy vědeckého komunismu*. Praha, Svoboda 1971.
- Filipec, J. — Filipcová, B.: *Různoběžky lidského života. Zápas o socialistický způsob života*. Praha, Svoboda 1975.
- Holda, D. — Munk, J. — Matějovský, A.: *Sociologičeskije issledovanija sistémy obrazovanija v ČSSR*. In: *Sistéma obrazovanija i socialnaja struktura*. Budapest. ION CK VSRP 1980.
- Hrůza, J.: *Veďoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu*. Sociologický časopis 1983, č. 1.
- Huláková, M.: *Realita, pojetí a výzkum dělnické třídy*. Sociologický časopis 1979, č. 1.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Jednotná klasifikace zaměstnání*. 3. vydání. Praha, FSÚ 1978.
- * *Jednotná klasifikace oborů vzdělání*. Praha, FSÚ 1980.
- Jednotný číselník organizací v ČSSR*. Praha, FSÚ 1980.
- Ježek, J. — Pišek, M. — Vobořil, J.: *Metodika vyhodnocení a redukce souboru ukazatelů efektivnosti a její aplikace*. Praha, EÚ ČSAV 1980.
- Linhart, J.: *Dynamika sociálně třídní struktury a změny ve způsobu života v Československu*. Sociologický časopis 1980, č. 3.
- Linhart, J. — Tuček, M. — Vodáková, A.: *Výzkum „Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984“*. Sociológia 1985, č. 2.
- Matějovský, A.: *Socialnoje vosprajzvodstvo intelligencii v ČSSR*. In: *Sistéma obrazovanija i socialnaja struktura*. Budapest, ION CK VSRP 1980.
- Metodika výzkumu třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v roce 1978*. Praha. ÚFS ČSAV 1979.
- Metodika výzkumu třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v r. 1984*. Praha. ÚFS ČSAV 1985.
- Mikov, P. I. — Filippov, F. R.: *Maladož i vyššeje obrazovanie*. Sofie, ÚVVM 1982.
- Osipov, G. V. — Charvát, F. — Lötsch, M.: *Sbliženije rabočero klassa i techničeskoj intelligencii*. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Osipov, G. V.: *Sociologie*. Praha, Svoboda 1972.
- Vodáková, A.: *Sociální podmíněnost významové variability pojmů používaných ve výzkumech sociální struktury*. Sociologický časopis 1984, č. 4.